

Abdülkâdir el-Fâkihî el-Mekkî. *Menâhicü'l-ahlâki's-seniyye fî mebâhici'l-ahlâki's-sünniyye (İslâm Ahlâk Düşüncesi Sözlüğü)*. Çeviren Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023. 733 sayfa. ISBN: 978-625-6999-96-1.

*Havva Özçay**

İslâm ahlâk literatürü, muhtevası itibarıyla pek çok disiplinin izlerini taşır. Bu anlamda fıkıh, kelam, tefsir, tasavvuf, edebiyat ve felsefe gibi muhtelif disiplinlerin ahlâk düşüncesine katkıda bulunan içerikleri olduğu düşünülebilir. Bu sebeple, bir ahlâk eseriyle karşılaşıldığında eseri hangi kapsamda ele alacağımız sorusu her zaman gündeme gelir. Karşılaşılan eserin içeriğinin baskın karakterine göre, bir eser teorik/felsefî, edebî, nas merkezli, beden-nefs tabâbet nitelikli, hikemiyât literatürü kapsamında değerlendirilebilir. Halihazırda değerlendirdiğimiz Abdülkâdir el-Fâkihî'nin (ö. 982/1574) *Menâhicü'l-ahlâki's-seniyye fî mebâhici'l-ahlâki's-sünniyye* adlı eseri de isminden de anlaşılacağı üzere bir ahlâk eseri olup, edep literatürü kapsamında değerlendirilebilecek bir türdedir. Ancak eser, taşıdığı farklı özellikleri nedeniyle tipik bir edep kitabı olmanın ötesinde zengin bir içeriğe sahiptir. *Menâhic*, başta ayet ve hadislerden oluşan, rivayet merkezli olmakla birlikte tasavvufî ve felsefî yöntemlerle de zenginleştirilmiş, nevi şahsına münhasır nitelikte 16. yüzyılda Hicaz bölgesinde yazılmış bir kitaptır.

Menâhic'in girişinde mütercim tarafından verilen bilgilere göre söz konusu kitap, "İslâm Ahlâk Düşüncesi Projesi" kapsamında yapılan yazma eser taramasında

- 1 İslâm Ahlâk Düşüncesi Projesi, İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve İLKE İlim ve Kültür Eğitim Derneği himayesinde, 2013-2016 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, Doktora Öğrencisi.
İletişim: havva95uls@gmail.com

fark edilmiş, felsefî ve tasavvufî yöntemlerin tek kitapta mezcedilmesi, iyi ve kötü huyların hece harflerine göre tertip edilerek açıklanması açısından dikkat çekmiştir. İçeriğinde pek çok disipline ait kavramlar barındırması, şiir ile istiḥādın kullanımı gibi sebepler Türkçe tercümesini zorlaştırmışsa da eser, akıcı ve anlaşılır bir tercüme ile Osman Demir tarafından *İslâm Ahlâk Düşüncesi Sözlüğü* adıyla Türkçe'ye kazandırılmış, kitap Arapça metniyle birlikte neşredilmiştir. *Menâhic*'in, *İslâm Ahlâk Düşüncesi Sözlüğü* başlığıyla yayınlanması ise bu kitabın aslında hece harfine göre sıralanmış maddelerden oluşmasından ve okuyucuya bir terimler sözlüğü izlenimi vermesinden kaynaklanmaktadır. Ne var ki bu çalışma, sadece bir sözlük olarak değil aynı zamanda eserin orijinal isminden hareketle Sünnî ahlâkın yollarını/yöntemlerini gösterme² hedefinde olan bir tür ansiklopedik metin ya da başka bir tür olarak da okunmaya müsaittir. Bu sebeple eserin okuyucuya alışlagelmiş bir sözlükten daha fazlasını vadettiğini söylemek yerinde olacaktır.

Kitap önsöz, mukaddime, iki bölüm (maksat) ve sonuçtan oluşmaktadır. Fâkihî, önsözünde eseri yazma niyetini belirterek bölümler hakkında kısa bilgiler vermekte, ahlâk ilmine dair kapsamlı bir eser bulamaması neticesinde *Menâhic*'i yazmaya karar verdiğini dile getirmektedir. Fâkihî'nin gayesi, ahlâklanmaya yönelik gayreti en üst dereceye çıkaran, Muhammedî ve önde gelen sûfîlerin vasıflarını içeren, sünnette dağınık bir biçimde bulunan ahlâk delillerini toplayan bir eser meydana getirmektir (64). Eserin mukaddimesinde ise yazar, felsefî ahlâk eserlerinde incelenen ahlâkın tanımı ve değişme imkânı gibi teorik meselelere yer vermiştir. Sonrasında eseri iki bölüme ayırarak pek çok huya şu şekilde yer vermiştir: İlk bölümü on fasla ayırarak; övülen/güzel huylara (*el-ahlâku'l-hamîde*), bunların harf sırasına göre düzenine, güzel huyun tarifi, faydalarına ve gayelerine, esmâü'l-hüsnâ gibi çeşitli konulara değinmiştir. İkinci bölümü ise yedi fasla ayırarak; kötü/yerilen huylar (*el-ahlâku'z-zemîme*) ve tedavisi, bunlardan korunma ve temizlenme için çözüm yolları ile kötü huyların ne olduğuna ilişkin açıklamalara yer vermiştir. Sonuç kısmına geldiğinde Allah'a yaklaştıran yolların ilkelerinden bahsetmiş, bu ilkeleri tasavvufî yöntemle açıklamış, bir müslümanın herhangi bir dönemde bu huylardan biriyle ahlâklanacağı temennisi ile bu bölümü yazma gerekçesini ortaya koymuştur (66).

Eserin muhtevasını oluşturan kaynaklara da değinmekte fayda vardır. Fâkihî, eserini oluşturan yirmiden fazla kaynaktan bahsetmektedir. Bu kaynaklar içinde en çok ismini zikrettiği ve kendisini şeyhim diye andığı müellif, Şeyh Zerrûk'tur (ö. 899/

2 Menâhic, Arapçada metot, model, yol, yöntem anlamlarına gelmektedir.

1493-94). Şeyh Zerrûk, Şazeliyye tarikatının Zerrûkiyye kolunun kurucusu olarak kabul edilmektedir.³ Fâkihî de Şazeliyye tarikatı doğrultusunda hareket etmiş, bu eserinde de şeyhinin *Mevâhib* ve *Kavâid* adlı eserleri ile *esmâü'l-hüsna* şerhine sıkça atıf yapmış ve Şeyh Zerrûk'un görüşlerinden hareketle de eserini sonlandırmıştır. Zikrettiğimiz bu eserlere ilave olarak öne çıkan müellifleri de şöyle zikredebiliriz: Süyutî (ö. 911/1505), Gazzâlî (ö. 505/1111), Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), İbnü'l-Bârizî (ö. 656/1208) (68). Fâkihî'nin kaynak listesinde yalnızca fakih, sûfî yönü baskın müellifler değil, İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Adûdiddin el-Îcî (ö. 756/1355) gibi filozoflar da yer almaktadır. Dikkat edileceği üzere, Fâkihî'nin kaynakları kendi eserinin de ismine konu olan Sünnî kaynaklardan oluşmaktadır. Bu anlamda Fâkihî'nin el-Îcî ve İbn Sîna gibi müelliflere eserinde yer verdiği halde, döneminin önde gelen meşhur isimlerinden Tûsî ve İbn Miskeveyh gibi müelliflerden muhtemelen Şîî olmalarından ötürü söz etmediği görülmektedir. Bu yönüyle, *Menâhic*'in ilmî boyutunun yanında ideolojik bir tarafının da olduğu söylenebilir. Böylelikle, Fâkihî'nin bu eserini, Sünnî İslâm dünyasındaki ahlâk telakkisini yansıtmaya bakımından önemli bir eser olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

Müellif, felsefî ahlâk metinlerinin ilk kısımlarında ele alınan bazı nazarî tartışmalara yer vererek mukaddimesine başlamaktadır. Felsefe ve tasavvuf kitaplarındaki ahlâk tanımlarına değinerek ahlâkın değişme imkânını, el-Îcî, İbn Sînâ ve Galen (ö. 200?) gibi filozofların görüşleri ile hadislerde konuyla ilgili yer alan bazı rivayetler arasında bağlantılar kurarak açıklamaktadır. Söz konusu bu tanımlara ve ahlâkın değişimine dair verilmiş felsefî cevaplara, kendi genel görüşüne bir katkı sağlayacak biçimde yer verildiği görülmektedir. Zira kendi tanımları ne Galenci ne de Aristotelesçi tanımları tam olarak yansıtmaktadır. Söz gelimi ahlâk, ahlâkın konusu, ilkeleri ve faydası hakkında Fâkihî şu tanımlara yer vermektedir: “Ahlâk insan nefsinin övülen huyları kazanma keyfiyetiyle ilgili ilimdir. Konusu, yerilen ve övülen fiillere kaynaklık edebilmesi bakımından insan nefsidir. İlkeleri, faziletlerin ve reziletlerin tasavvurları ile bunların övülen ve yerilen olduğunun tasdik edilmesidir. Faydası ise ahirette saadeti temin etmek, dünyada itaat ve övülen özellikleri kazanmaktır” (74).

Yazar, ahlâkın bir yönünün mizaca bağlı olduğu, bir yönünün de eğitim ve alışkanlıklarla birlikte değişebileceğini dile getirmektedir. Çünkü Fâkihî'ye göre insanlar tab'an iyi yaratılmış olmalarına rağmen kötü bir çevre ile pekâlâ kötü bir ahlâka sa-

3 DERYA BAŞ, “ZERRÛK”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zerruk> (14.07.2024).

hip olabileceklerdir. Fâkihî bu noktada görüşüne delil oluşturmaya açısından, “Her doğan kişi İslam fitratı üzere doğar” hadisini dile getirerek felsefî bir soruşturma ile başladığı mukaddimesinde hadislerden faydalanarak ve oradaki öğretileri önceleyerek meseleyi izah etmiştir (72). Mukaddimedeki bu yazım tarzı kitabın geneline de nüfuz etmiş, dini ve sûfî öğretiler, anlatılmak istenen mesaj için temel kaynak olarak görülmüştür. Bu anlamda 16. yüzyılda yazılmış bu eserde, felsefî ahlâk literatüründe ele alınan meselelerin bir mukaddimeye dönüştüğünü söylemek mümkündür. Zira Fâkihî’nin felsefî ahlâk kitabı yazmadığı, felsefî ahlâk literatüründeki malzeme-yi anlatmak istediği düşünce için bir araca dönüştürdüğü görülmektedir. Hatta söz konusu malzeme de muhteva bakımından halkın/umumun anlayabileceği düzeyde paylaşılarak detaylı şekilde sunulmamaktadır.

Yazar, mukaddimenin akabinde önce iyi huyları on kısma ayırarak ele almakta, yedinci bölüme geldiğinde bu kısmın kitabın en önemli yeri olduğu konusunda okuyucuyu bilgilendirmektedir. Yedinci fasıl boyunca alfabetik sıraya göre tek tek her huyu başta İbn Atâullah el-İskenderî’nin (ö. 709/1309) olmak üzere çeşitli hikmetlerle açıklamayı hedeflemiştir. Fâkihî, yedinci fasıl boyunca iki yüzü aşkın iyi huya yer vererek kitabının en uzun bölümünü yazmıştır. Söz konusu liste, felsefî literatürde gördüğümüz erdemler şemasını bize hatırlatmakla birlikte bu şemaya tasavvufî kavramların da eşlik ettiği görülmektedir. Benzer bir biçimde yazar, *Menâhic*’in ikinci yani kötü huylar bölümünün yedinci faslında da filozofları anmakta, yedinci fasıl sonunda filozofların yöntemine göre iyi ve kötü huyların asılları ve alt dallarına ilişkin bir liste paylaşmaktadır. Yazar kitap boyunca bu listedeki huylara tâbi kalmakla birlikte bu listeye ilave olarak bazı maddeler de eklemektedir. Örneğin, iyi bir huy olarak “tövbe”yi, kötü bir huy olarak da “din kardeşinin yüzüne surat asma” gibi ayet ve hadislerde yer alan huyları bu kapsamda zikretmek mümkündür.

Fâkihî’nin iki maksat boyunca zikrettiği bu huylar, çoğu kez uzun uzadıya ve hadisler-sûfî sözleri gibi rivayet kültüründen örneklerle açıklanmış, ihtiyaç görülen noktalarda Fâkihî tarafından hatırlatma, fâide, kâide gibi alt başlıklarda kendi meşrebine uygun olacak biçimde maddelere bazı eklemeler yapılmıştır. Yazarın kitap boyunca genel tarzı ve tavrı bu yöndedir. Bunun yanında felsefî kaynaklara da müracaat ederek terim açıklamalarını sonlandırdığı, hatta bazen sadece felsefî açıklamalara yer verdiği de görülmektedir. Örneğin iyi huylar içinde zikredilen “hikmet” maddesi, önce filozofların erdemler şemasında zikredildiği şekilde açıklanmış sonra, “Hikmet her hakîmin yitiğidir” şeklindeki hadisle madde sonlandırılmıştır (110). Benzer bir örneği iyi huylar bölümünde zikrettiği “tedbîr-ül-ma’îşe (geçimi düzenlemek)” maddesinde de görmek-

teyiz. Bu maddede felsefî yöntemle yazılmış ahlâk kitaplarında pratik ahlâkın üç ana bölümlerinden biri olan “tedbîru’l-men-zil” içinde zikredilen hususlara yer verilmiştir. Fâkihî, Adudüddin el-Îcî’nin *Risâletü’l-Adudiyye* ve şerhinde yer alan “tedbîru’l-men-zil” başlığının bir özetini vererek maddeye başlamakta, hadislerdeki aile ahlâkıyla ilgili bazı rivayetler ile kendi aktarımlarını da ekleyerek maddeyi sonlandırmaktadır. Bir başka örnek olarak sayacağımız “cesaret” maddesinde ise farklı bir kullanımdan bahsetmek mümkün olacaktır. Bu maddede cesaret, yalnızca felsefî ahlâk literatüründe yer alan nefsin güçlerinden hareketle tanımlanmıştır (352). Fâkihî’nin çoğu maddede alışageldiğimiz kaynak kullanımına burada müracaat etmemesi ve felsefî literatürü dikkate alarak bir açıklama ortaya koymuş olması dikkat çekicidir. Yine felsefî ahlâk kitaplarında iyinin/kötünün kaynağının ne olduğu tartışmalarında gördüğümüz bir hususa, “edep” maddesi içinde yer vermiş, kendisine göre çirkini, şeriatın çirkin gördüğü şey olarak tanımlamıştır (154-156). Bu anlamda Fâkihî’nin cevabının aklî bir çıkarıma değil dinî bir referansa dayanması dikkat çekici olup, muhtemelen müellifin hüsin-kubuh meselesindeki tarafını da temsil etmektedir.

Şüphesiz söz konusu huylara dair açıklamalar bize yalnızca terimler hakkındaki yaygın kanaatleri vermez. Aynı zamanda kültürel tarih açısından da önemli ipuçları sağlar. Örneğin kitabın yazıldığı döneme kadarki veya o dönemin kadın telakkisini ortaya koyan bazı ifadelerde kimi zaman kadınları yerici kimi zaman da övücü ifadelerle rastlamaktayız. Söz gelimi “kadınlara itaat etmek” eserin yerilen vasıfları arasında zikredilmekte ve söz konusu durumun sebebini ise Fâkihî şu şekilde izah etmektedir: “Akıl ve din eksikliğinin kadınların vasıfları olduğu bildirilir. Eksik olan bir kimseye ise itaat edilmesi gereken dışında itaat gerekmez” (650). Burada kadında var olduğu düşünülen akıl ve din eksikliği şeklindeki aktarımın yazar tarafından da sürdürüldüğünü görmekteyiz. Yazarın aynı madde içinde iyi huylar bölümünde zikrettiği “istişare” maddesine atıfla yaptığı yorum da dikkate değerdir. Müellif, Hz. Ömer’in kadınlarla istişare ettiği, kadınların sözlerinde beğendiği bir şey gördüğünde o şeyi gerçekleştirdiğine dair aktarımı istişare maddesinde yer vermekte (154), “kadınlara itaat etmek” maddesindeyse Hz. Ömer’in bu tutumunu kadınların görüşlerini bir tür sınama olarak yorumlamaktadır. Aynı şekilde iyi huylar bölümünde yer verdiği “tedbiru’l-maişe” başlığında da benzer içerikler bulmak mümkündür. Söz gelimi ev idaresi ve ahlâkına dair bir dizi meselenin yer aldığı bu bölümde, kadınlara ilgili çeşitli konularda bir eş olarak erkeğin uyarıldığını görmekteyiz. Kadına evinde güzel muamele edilmesi, onun güzel giydirilmesi gibi hususların yanı sıra, kadına sır verilmemesi, cüzi konular dışında ona danışılmaması, kadınların en akıllısının bile kıskanç olduğu gerçeğinin unutulmaması gibi uyarıları örnek olarak verebiliriz

(284-286). Söz konusu menfi ifadelerin yanında eserde müspet ifadelere rastlamak mümkündür. Örneğin, yazar, iyi huylar bölümünün “terbiye ve talimle irşat etmek” maddesinin altında, eşin (kadının), kız ya da erkek çocuğunun talim edilmesi gerektiği iktibasına (170) yer vererek, kadının ve kız çocuğunun eğitiminin önemine dair olumlu bir izlenim bırakmıştır.

Ele aldığımız eser bir sözlük niteliği de taşıdığı için, bu kitabın aynı zamanda ansiklopedi olarak da nitelenebileceğinden bahsetmiştik. Buradaki nitelemeyi belirsiz kılan şey, eserin bir sözlük ya da ansiklopedi gibi başlayıp sonuç kısmının ilmi bir eser gibi sonlandırılmış olmasıdır. Nitekim yazar, eserin hatimesini bir müslümanın herhangi bir dönemde bu huylardan biriyle ahlâklanması gayesiyle ele aldığını dile getirmekte ve bölüm boyunca tasavvufi öğretilere yer vermektedir. Hatimesine Necmeddîn-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221), “Allah'a götüren yollar mahlukatın nefesleri adedince” sözüyle başlamakta ve bu yöntemleri üç esasa göre açıklamaktadır. Söz konusu bu yollar; i) Muamele yolu: Oruç, namaz, Kur'an-ı Kerim okumak, hac gibi ibadetleri çokça yaparak Allah'a ulaşmaktır. Necmeddîn-i Kübrâ'ya göre söz konusu bu yolla Allah'a ulaşanların sayısı oldukça azalmıştır. ii) Sûfilerin yolu olarak tanımladığı riyazet ve mücadele yolu. Bu yolla Allah'a ulaşanların sayısı ise daha çoktur. iii) Ehl-i muhabbetten cezbeyle yürütenlerin yoludur. Necmeddîn-i Kübrâ tercih edilen yolun, sonuncusu olduğunu zikretmekte ve bunu şu on eylemle açıklamaktadır: Tövbe, zühhd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikre devamlılık, adaletle Allah'a yönelmek, sabır, murakabe ve adaletle rıza (714). Görüldüğü üzere yazar, kendi meşrebini ilkelerini, ahlâkın hangi ve nasıl bir yolla güzelleştirilebileceğini, vermek istediği asıl mesajı bu son bölümde ifade etmiştir.

Son olarak, müellifin eserin girişinde bu eserin amacı olarak zikrettiği hususları, kitabının genel muhtevasında tutarlı şekilde sürdürmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Eserin yazılış tertibi, huyların alfabetik olarak incelenmesi, tasavvufi ve felsefi öğelerin harmanlanması, geniş bir kaynak listesine sahip olması, çoğunlukla rivayet merkezli ancak aynı zamanda kendi tahlil ve eklemeleriyle zenginleşen didaktik bir tarza sahip olmasıyla bu eser, kaleme alındığı yüzyıl açısından özgün ve dikkate değer bir eser olarak zikredilmelidir. Ayrıca *Mehâhic*, yayın hayatına kazandırılmasıyla birlikte, 16. yüzyılda neden böylesine ideolojik bir eser yazıldığı, müellifin bu yazım tarzını nereden örnek almış olabileceği, yazıldığı yüzyılın ahlâk literatürü için ne ifade ettiği ve bu eserin kültürel tarihe nasıl kaynaklık edebileceği gibi sorular çerçevesinde daha derinlikli incelemelere konu edilebilecek bir eserdir.